

УДК 811.161.2'373.45:622

О. В. КОЛГАН, Г. О. АРТЬОМОВА
(Слов'янськ, Україна)

ТЕМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ (НА ПРИКЛАДІ КІНОПОВІСТІ О. ДОВЖЕНКА "ПОВІСТЬ ПОЛУМ'ЯНИХ ЛІТ")

Стаття продовжує цикл публікацій авторів, присвячених дослідженню особливостей функціонування військової термінології у творах українських письменників. Розвідку спрямовано на вивчення системних зв'язків лексичних одиниць термінології військової справи в кіноповісті О. Довженка "Повість полум'яних літ", зокрема диференціацію за тематичними групами.

Ключові слова: військова термінологія, тематична група, системні зв'язки.

Українське термінознавство на початку ХХІ ст. відзначається потужним вивченням спеціальної лексики на різних мовних рівнях і великою кількістю наукових праць. Учені країни зосередили увагу на різних галузях життєдіяльності суспільства, зокрема особливого значення набула проблема в нормування й стандартизації української термінології. Предметом вивчення сучасних мовознавців стали й терміни військової справи, що зумовлено як інтралінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками. Зокрема багато уваги приділено й вивченню військової термінології на мовному рівні [6; 8 – 9; 16; 18; 24].

У мовознавстві виділяють три основні способи диференціації термінологічної лексики: перший – за тематичними групами, другий – за категоріями й третій – метод польового аналізу. У сучасному термінознавстві найпоширенішим є перший метод [5; 22].

У своїй праці ми вдамося до тематичної диференціації цих термінів.

На думку З. Й. Куньч, "систематизація термінології будь-якої галузі знань на основі логічного підходу передбачає виявлення ієрархії наукових понять і створення тематичної класифікації термінів" [14, с. 57].

Д. С. Шмельов уважав, що "оскільки будь-яке протиставлення передбачає в протиставлених явищах і те, що їх об'єднує, і те, що їх відрізняє одне від одного, у значеннях парадигматично протиставлених слів (цілісних самих по собі) можуть бути виділені окремі семантичні елементи – семантична тема, що об'єднує слова в тематичну групу, чи лексико-семантичну парадигму, і диференційні семантичні ознаки, тобто ознаки, за якими слова, що входять до цієї групи, протиставлені один одному" [23, с. 189].

Тематичне групування окремих терміносистем в українському термінознавстві досліджували С. З. Булик-Верхола [4], Т. П. Кравченко [13], Т. В. Лепеха [15], Н. Ф. Непійвода [17] та ін.

С. Булик-Верхола, зокрема, зазначила, що "у тематичних групах, які існують у межах термінологічного поля, наявна єдність термінів, яка ґрунтується на специфічних кореляціях" [4, с. 78].

О. В. КОЛГАН, Г. О. АРТЬОМОВА, 2017

Т. П. Кравченко наголосила: “Складна природа лексичного значення передбачає об’єднання термінів як за позамовними ознаками, що віддзеркалюють зв’язок значення із зовнішнім світом, так і за винятково мовними, в основі яких лежать внутрішньомовні зв’язки. Ці дві обставини і дають підстави для лінгвістичного аналізу таких термінологічних угруповань, тобто спеціальних слів, об’єднаних за екстралінгвістичним критерієм [13, с. 60].

Т. В. Катиш зауважила, що “під впливом науково-технічного прогресу відбувається інтенсифікація процесу проникнення термінологічної лексики у функціонально-стильові різновиди сучасної української мови, що призводить до необхідності вивчення нових мовних явищ, пов’язаних із виходом спеціалізованих одиниць за межі мови науки” [11, с. 5].

Функціонування термінів у творах художньої літературі зумовлене тим завданням, яке ставить письменник, інтелектуальним рівнем автора, набутиим досвідом, естетичним смаком, майстерністю тощо.

Вивчення питання особливостей використання термінів військової справи у невластивому для них художньому стилі, на жаль, є мало дослідженим. В українському термінознавстві є лише кілька праць, у яких проаналізовано специфіку функціонування військових термінів у прозових чи поетичних творах [3; 7; 25 – 26].

Тому метою статті є аналіз особливостей тематичної диференціації термінів української військової термінології, вжитих О. Довженком у названій кіноповісті.

Мета зумовлює вирішення таких завдань:

- 1) виокремити тематичні групи військових термінів у тексті кіноповісті;
- 2) визначити найбільші за кількістю одиниць тематичні групи, що функціонують у названому творі.

Актуальність розвідки зумовлена тим, що в ній зібрано й систематизовано малодосліджений пласт лексики – українські військові терміни, вивчено їх системну організацію.

Дослідження потребувало застосування аналітично-описового, структурного, кількісного методів.

У структурі сучасної термінології з урахуванням багатограних системотвірних тенденцій розрізняють тематичну та лексико-семантичну моделі “членування всієї множини термінів” [1, с. 88], на підставі яких виділяють тематичні групи та лексико-семантичні підгрупи термінів. Тематичні групи – це логіко-поняттєве об’єднання термінів на основі схожості семантики чи “спільності функцій позначуваних словами предметів та процесів в одній конкретній чи різних мовах” [2, с. 133]. Лексико-семантичні підгрупи є власне мовними одиницями, зв’язаними між собою синонімічними, антонімічними, гіперо-гіпонімічними відношеннями “за основною ознакою – лексичним значенням слова” [2, с. 137].

Дослідження не ставить за мету вичерпно описати всі тематичні розряди, подамо лише основні, для показу того, наскільки великий шар термінологічних об’єднань охоплює військова термінологія, ужита автором у творі.

Для аналізу системних відношень у військовій термінології кіноповісті використано традиційний метод опису тематичних груп із покомпонентним аналізом окремих семантичних груп [17; 20 – 21].

Основною функцією терміна як особливого мовного знака є функція називання понять об'єктивної дійсності, а також відтворення тих зв'язків, які існують між її предметами та явищами. Водночас не треба забувати, що терміни є одиницями мови, й між ними наявні власне мовні зв'язки: спеціальні слова об'єднуються в певні "лексико-семантичні групи, у кожній мові по-своєму виокремлюючи той чи той відрізок" [23, с. 189]. Складна природа лексичного значення передбачає об'єднання термінів як за позамовними ознаками, що віддзеркалюють зв'язок значення із зовнішнім світом, так і за винятково мовними, в основі яких лежать внутрішньомовні зв'язки. Ці дві обставини й дають підстави для лінгвістичного аналізу таких термінологічних угруповань, тобто термінів, об'єднаних за екстралінгвістичним критерієм.

Тематичну групу в українській лінгвістиці визначають як "сукупність термінів, об'єднаних однією темою" [19, с. 19]. На думку Н. Ковтун, "Терміни, що входять у тематичну групу, класифікуються відповідно до системи логічних понять, а не лексико-граматичного значення. Саме тематична, сформована на поняттєвій основі, класифікація демонструє взаємозв'язок елементів усередині групи. Класифікація галузевої термінології завжди матиме унікальний, неповторний характер, оскільки кількість категорій понять може варіювати залежно від об'єму аналізованих термінів. Виокремлення із термінологічного пласта тематичних груп дає можливість виявити різні лексико-семантичні процеси, що мають місце у науковому та професійному мовленні за допомогою термінів" [12, с. 379].

У сучасному мовознавстві виділяють 15 тематичних груп лексики військової справи. Дослідивши мову кіноповісті у О. Довженка, ми виявили одиниці, які належать до таких тематичних груп військової лексики:

1) військове маневрування: *маневр* – *Наказ був точний, і кожен давно вже знав свій маневр і передумав безліч думок, готуючись до переправи* (Д., с. 80); *наказ* – *А наказ же був* (Д., с. 53); *похід* – *Він ніколи не брав у походи возів, ні м'яса, не варив, але, покравявши конятину, чи звірину, чи яловичину, пік на жару* (Д., с. 58) тощо;

2) військова тактика і стратегія, військові дії: *розвідка* – *Багато залежатиме від успіху вашої розвідки* (Д., с. 73, 141); *диверсія* – *Ви підете в тил для диверсії* (Д., с. 118); *оточення* – *Стріляється гітлерівське офіцерство у великих і малих оточеннях* (Д., с. 118); *наступ* – *Не наша справа описувати в подробицях, де саме це відбувалось і перед яким наступом* (Д., с. 74) та ін.;

3) військові підрозділи та роди військ, тип військової служби: *батальйон* – *Батальйон* (Д., с. 80); *частина* – *І коли, збиваючись і хвилюючись, вона відкрила йому лише частину перейдених шляхів, назв місцевостей, подій, відходів, маршів, і перемог, і знайомих імен, Орлюк зрозумів, що та легендарна сестра Уляна, про яку згадували поранені у багатьох похідних госпітальях на всьому щонайважчому шляху війни, яку з захопленням і вдячністю описували не раз Орлюкові, яка частенько була поряд нього в сусідніх частинах, що це й була вона* (Д., с. 90); *відділення* – *Перша умова – ви це зробите з своїм відділенням зараз же* (Д., с. 73) тощо;

4) військове спорядження: *шинель* – *Потім, вже зовсім вдягнена, вона глянула зненацька на свою сіреньку шинельку й заплакала* (Д., с. 92); *гімнастерка* – *Уляна стояла сама в скромній хатині тітки Антоніни й скидала*

звичайній своїй солдатській одяг – скинула шапку-вушанку, сіру шинель, гімнастюрку, спідницю, покидала важкі грубі чоботи, до яких насилу була звикла (Д., с. 92) та ін.;

5) назви зброї та її частин: зброя – *І ніколи не загинеш, наша земля, поки тримає зброю Батьківщина, хоч одна пара...* (Д., с. 49, 86, 97); гільза – *Ями, патрони, гільзи, дрантя й мотлох, і без ліку вбитих* (Д., с. 148) тощо;

6) назви вогнепальної зброї: гармата – *Витягав гармати з вибоїн та ям, машини, що забуксували, легко при тому посміхаючись і жартуючи, тому що кінець кінцем наша справа справедлива, ми переможемо* (Д., с. 70); маузер – *“Потім казали, що коли її привели в комендатуру на допит, вона, немовби скоряючись натхненню, що навідує людину раз на віку в найвідповідальнішу неповторну хвилину, зразу від порога попрямувала до столу й, спритно взявши маузер, що лежав там, застрелила двох офіцерів, гестапо й двох солдатів”* (Д., с. 63, 93); великокаліберні кулемети – *Часом чути було рокотіння великокаліберних кулеметів* (Д, с. 55) і под.;

7) назви холодної зброї: ніж – *Орудуйте ножем, багнетом, чим хочете* (Д., с. 73), меч – *Поперед війська мечем махає* (Д., с. 76); складний ніжик – *Вони душили один одного, кусали, штрикали складними ніжиками, провалювали один одному носи чим попало* (Д., с. 128); шабля – *Демид сам там бував, – свяятий вечір – шаблею лід рубав, – свяятий вечір!”* (Д., с. 77) тощо;

8) військове командування та його діяльність: генерал – *Генерал подивився на Романа* (Д., с. 106, 107, 118); полковник – *“О готес віль! – глухо застогнав один, немолодий вже, брудний полковник і озирнувся на захід* (Д., с. 119); командуючий фронтом – *Командуючий фронтом генерал фон Бреннер сидів у безнадійно загрузлому посеред дороги “опель-адмірالی”* (Д., с. 119) та ін.;

9) атрибути військової влади; військові регалії та символіка: медаль – *І як же не зродитись поволі, коли вона, літня вже, німічна жінка, десятки разів переправляла через Дніпро рідних партизанів, рятувала від переслідувань військовополонених, що опинилися в оточенні, яку катували в гестапо, внаслідок чого він, генерал Рябошапка, й приїхав сюди, щоб особисто вручити їм медаль за бойові заслуги* (Д., с. 99); бойовий орден – *“Потім він звучно поцілував батьківську руку, як маленький, хоч і було в нього шість бойових орденів* (Д., с. 102) тощо;

10) воїн, зброєносець: воїн – *“Без махорки я не воїн, роздути твою Гітлера, Гірінга, Геббельса, Ріббентропа і весь світовий фашизм...”* (Д., с. 75); драгун – *Тут двічі хрестоносець старий драгун Богдан Шамрило підняв чарку й так якось несподівано, наче на очах одмінився, сказав зворушливо, з батьківською глибокою стриманою мужністю, немовби здоровлячи рідних своїх дітей: – Щоб вже здійснилось ваше бажання!* (Д., с. 101) і т. ін.;

11) військово-транспортна техніка та її складові: літак – *У весняному небі рокотіли літаки”* (Д., с. 89, 107); валки машин – *Валки машин в невеликих калюжах”* (Д., с. 118) тощо;

12) полон; поранення; смерть як наслідок військових дій: інвалідність – *Є навіть інвалідність від боягузтва й від горілки є* (Д., с. 108); полонений – *Потяглися довгі валки полонених* (Д., с. 121); розстріляні – *Введіть розстріляних* (Д., с. 138, 140); рана – *“Звичайнісінька рана...”* (Д., с. 55) та ін.;

13) назви оборонних, фортифікаційних споруд: окоп – *Я бігцем до окопу, біжу, біжу – третій вже через окіп* (Д., с. 145); бомбосховище – *Орлюк з судьями*

сиділи в бомбосховищі (Д., с. 49); дзот – Чого тільки не було в Тарасовому дзоті, – два автомати, які він поцупив у фашистів, парабелум, десятків зо три мін, патрони прості й трасуючі, якими він стріляв щонаочі в небо... (Д., с. 130) тощо.

Тематичних груп, таких як організація війська та його побутування й військові трофеї, в аналізованому творі нами не виявлено.

Найпоширенішими є тематичні групи "військова тактика і стратегія", "військові дії" та "військове спорядження". Найменш поширеними є групи "воїн", "зброєносець".

Перевага опису термінології за тематичними групами, як уважав Ф. П. Філін, полягає в тому, що "такий опис дозволяє повно і всебічно встановити зв'язок між словами і явищами, які вони позначають, з'ясувати обсяг значень слів, їх уживання. Коли мовознавець вивчає окремо взяте слово в його ізоляції від інших слів, що позначають предмети і явища одного і того ж тематичного кола, він завжди ризикує впасти в неточність і навіть припуститись помилки у визначенні" [22, с. 329].

Тематичні групи військових термінів, як довів проведений аналіз, у кіноповісті Олександра Довженка існують не ізольовано, вони перетинаються, що зумовлено як мовними, так і позамовними чинниками. Це відбувається відповідно до принципу тотожності й відмінності, що діє на основі функціональної спільності всіх тематичних груп аналізованої термінології. Відмінні риси кожної тематичної групи характеризують її з боку специфічних особливостей.

Здійснений аналіз засвідчив, що для термінологічної лексики в кіноповісті властиві ті ж ознаки, що й у науковому стилі. Військові терміни мають таку саму організацію, що й у сучасній українській літературній мові загалом.

Проведене лінгвістичне дослідження мовної тканини кіноповісті Олександра Довженка дає підстави дійти висновку про талант письменника не лише як прозаїка, а й високоерудованої, обізнаної не лише в галузі літературознавства людини.

У перспективі дослідження – вивчення особливостей функціонування спеціальної лексики у творах О. Довженка, зокрема на стилістичному й синтаксичному рівнях.

1. *Авербух К. Я.* Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты / К. Я. Авербух // Вопросы языкознания. – 1986. – №6. – С. 38 – 49.
2. *Балог В. О.* Галузева лексика в словнику української мови в 11-ти томах (1970-1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти) [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / В. О. Балог. – К., 2002. – 207 с.
3. *Банзерук О. В.* Військова лексика в історичній прозі П. Куліша / О. В. Банзерук, Ю. О. Шакура // Література та культура Полісся : зб. наук. праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – 2010. – Вип. 59 : Спадщина П. Куліша і її роль у розвитку української мови, літератури та культури. – С. 15 – 21.
4. *Булик-Верхола С. З.* Формування і розвиток української музичної термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Л., 2003. – 308 с.
5. *Ващенко В. С.* Українська лексикологія: семантико-стилістична типологія слів: Посібник для студентів-філологів / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1979. – 124 с.
6. *Грищенко С. П.* Тенденції розвитку лексико-семантичної групи "назви зброї та її частин" (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.) /

- Гриценко С. П. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philolog.univ.kiev.ua/>.
7. *Дубинець З. О.* Військова лексика в кіноповісті Р. Іваничука “Мальви” // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна : Серія “Філологія”. – Вип. 73. – Х., 2015. – С. 169 – 172.
 8. *Задорожний В.* З історії української військової та парамілітарної лексики // Дивослово. – 2003. – № 9. – С. 18 – 22.
 9. *Задорожний В.* Назви українських військових звань: традиції та інновації // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 46 – 52.
 10. *Канделаки Т. Л.* Основные группировки терминологических единиц упорядоченных терминологий // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 84 – 89.
 11. *Катиш Т. В.* Особливості функціонування термінологічної лексики в мові української фантастики [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 202 с.
 12. *Ковтун Н.* Тематична організація термінології маркетингу німецької та української мов // Наук. записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 2 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Вип. 95. – Ч. 2. – С. 378 – 383.
 13. *Кравченко Т. П.* Формування терміносистеми економіки агропромислового комплексу : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Миколаївський держ. аграрний ун-т. – Миколаїв, 2006. – 215 с.
 14. *Куньч З.* Українська риторична термінологія: історія і сучасність : монографія / Зоряна Куньч. – Л. : Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – 216 с.
 15. *Лепеха Т. В.* Лексико-семантичні та словотвірні особливості судово-медичної термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 201 с.
 16. *Мурашко Л. В.* Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади) : автореф. дис. ... канд. філ. наук : 10.02.01. – К., 1997. – 21 с.
 17. *Непийвода Н. Ф.* Мова української наукової технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 1997. – 421 с.
 18. *Онуфрієнко Г.* Україномовна військова термінологія : сучасний стан і проблеми перекладу // Проблеми української науково-технічної термінології. Тези доповідей 4-ої міжнар. наук. конф. – Л., 1996. – С. 137 – 138.
 19. *Покровська О. А.* Українська термінологія ринкових відносин : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Х., 1995. – 207 с.
 20. *Тименко Л.* Лексико-тематичні групи української юридичної термінології початку ХХ століття / Лідія Тименко // Лексикографічний бюлетень: зб. наук. праць / відп. ред. В. В. Німчук. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 94 – 101.
 21. *Усатенко Т. П.* Лексична семантика і розвиток мовлення учнів: Посібник для вчителів. – К. : Рад. школа, 1984. – 128 с.
 22. *Филин Ф. П.* О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. – София, 1957. – С. 535 – 536.
 23. *Шмелёв Д. Н.* Современный русский язык. Лексика. – М. : Просвещение, 1977. – 336 с.
 24. *Яремко Я.* Формування української військової термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. – Дрогобич, 1997. – 16 с.
 25. *Яценко Н. О.* Військова лексика в історичних романах Ліни Костенко // Дивослово. – 2000. – № 3 (517). – С. 30 – 32.
 26. *Яценко Н. О.* Історизми в романі П. Куліша “Чорна рада” (назви одягу та козацької атрибутики) // Дивослово. – 1998. – № 5. – С. 15 – 17.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Д. – Довженко О. П. Вибрані твори / [Упоряд. і авт. вступ. ст. К. Т. Кутковець]. – Л. : Каменяр, 1980. – С. 43 – 150.

A. V. COLHAN, H. A. ARTEMOVA

THEMATIC ORGANIZATION OF MILITARY TERMINOLOGY
(THE FILM "THE TALE OF ARDENT YEARS" BY O. DOVZENKO)

This article continues the series of author's publications devoted to the study the features of functioning of military terminology in the works of Ukrainian writers. Exploration aimed to studying of communications system of lexical terminology units of military affairs in the story by O. Dovzhenko "Tale of ardent years", including differentiation into thematic groups.

Key words: military terminology, thematic group, system connections.

УДК [811.161.2=001.4]:115.194

I. A. КОЛЕСНИКОВА
(Київ, Україна)

**ТЕРМІН ЯК ФУТЛЯР НАУКОВОГО ЗНАННЯ В
СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ: ДЕЯКІ
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Стаття присвячена когнітивним ознакам наукового терміна, параметрам його як футляра для знання у сучасному глобалізованому світі, а також тенденціям розвитку термінології. Сучасне термінознавство потрактовано не тільки як суто лінгвістична дисципліна, оскільки термін у комунікації є не лише акумулятором новітньої інформації, а й презентантом іміджу як національної наукової спільноти, так і країни в цілому.

Ключові слова: термін, когнітивне термінознавство, сучасна термінологія, терміни-запозичення.

Традиційно науку визначають як сферу інтелектуальної діяльності людини для вироблення і теоретичної систематизації знань, що у своїй сукупності складають наукову картину світу. Відповідно до цього знання – це адекватне віддзеркалення зовнішнього і внутрішнього світу у свідомості людини у формі уявлень, понять, думок та теорій [6]. Термін же, своєю чергою, – резервуар для інформації з чітко визначеним обсягом (дефініцією). Проте термін можна інтерпретувати і як апліканта наукових знань, першу цеглинку, від якої бере початок траєкторія досліджень, обумовлених саме цим вектором думки вченого. Він є вихідною точкою для подальшого руху. Таким чином, саме термін стає

I. A. КОЛЕСНИКОВА, 2017